

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі йдеться про сталінські методи боротьби з внутріпартійною опозицією наприкінці 20-х рр., а також про інспіровані політичні «справи» початку 30-х рр. на Україні.

Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся 18—21 листопада 1929 р., накреслив заходи по виконанню постанови листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) щодо колективізації. Невдовзі з'явилися перші результати. Приміром, кількість районів так званої «суцільної колективізації» збільшилась з 10—12 на 1 жовтня 1929 р. до 46 у грудні того ж року. На 1 січня 1930 р. на Україні було колективізовано 15,8% селянських господарств, а на 1 березня 1930 р.— уже 62,8%¹. За таких темпів, ясна річ, просто не могло бути мови ні про добровільність, ні про переконання селянина у перевагах крупного усуспільненого господарства, про що весною 1929 р. говорив С. В. Косіор. Після відомої постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», прийнятої 14 березня 1930 р., почався вихід селян з колгоспів, особливо на Правобережній Україні. На 1 червня 1930 р. колгоспи УСРР об'єднували 36,1% селянських господарств і 44,4% посівної площі². Однак здоровий глузд не переміг, і невдовзі почалося «нове піднесення» колгоспного руху: на кінець 1932 р. на Україні було колективізовано майже 70% селянських господарств і усуспільнено понад 80% посівної площі³.

Від партійних і державних керівників республіки Сталін жорстко вимагав одного: неухильного проведення його, Сталіна, політичної лінії. Ось у чому ситуація, в якій невдовзі опиниться і С. В. Косіор, і ті керівники республіки, які в принципі могли б виявляти і політичну ініціативу, і критичне мислення, і самостійність у розв'язанні принципових питань, одне слово, могли шукати оптимальних рішень в інтересах народу, постануть перед альтернативою: або реалізувати часто-густо відверто антигуманні настанови Сталіна, або чинити опір цим настановам. На жаль, у більшості випадків обрано буде першу лінію поведінки, яка, втім, не виключатиме спроби відшукати компроміси чи пом'якшити ту або іншу ситуацію. То ж не дивно, що С. В. Косіору, людині суб'єктивно набагато порядній, ніж, скажімо, його попередник на посаді генсека ЦК КП(б)У, протягом десятирічного перебування на Україні доведеться зробити внесок у формування сталінської системи керівництва, у перетворення лєнінської партії дії на сталінський «орден меченосців». Проведення форсованої колективізації з її «розкуркулюванням»⁴ (вже на 1 червня 1930 р. у республіці було «розкуркулено» 90 тис. господарств, а всього за роки колективізації — понад 200 тис. селянських господарств)⁵, примусові хлібозаготівлі, що призвели врешті-решт до голоду 1932—1933 рр. (внаслідок якого, за більш-менш «обережними» оцінками, пішли із життя 3—4 млн. чоловік⁶) — у всьому цьому слід вбачати не тільки вину

* Продовження. Початок див. № 12 1990 р., № 2, 4 1991 р.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 398.

² Історія Української РСР.— Т. 6.— К., 1977.— С. 221.

³ Там же.— С. 228.

⁴ У своєму листі до Політбюро ЦК ВКП(б) заступник наркому фінансів СРСР М. І. Фрумкін ще у червні 1928 р. слушно зауважив: «Оголошення куркуля поза законом призвело до беззаконня у ставленні до усього селянства» (Оппонент Сталіна. Письма из спецхрана // Лит. газета.— 1990.— 26 дек.).

⁵ Історія Української РСР.— Т. 6.— С. 219—220.

⁶ Докладніше див.: Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 66—85.

Сталіна, а й тих регіональних керівників, які сприяли утвердженню сталінізму. До цих керівників, зокрема, належав і С. В. Косіор, а також,— якщо говорити про тих, хто працював на Україні,— П. П. Постишев, В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, П. П. Любченко, М. О. Скрипник, М. Н. Демченко, В. А. Балицький, М. М. Хатаєвич та інші. І той факт, що переважна більшість цих діячів зазнала сталінських репресій, а деякі добровільно підуть із життя під тягарем брехливих звинувачень, не повинен, гадаємо, знімати питання про їх відповідальність за утвердження авторитарно-репресивної сталінської політики. «Політичний керівник,— зауважував свого часу В. І. Ленін,— відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керовані ним. Цього він іноді не знає, цього він часто не хоче, але відповідальність лягає на нього»⁷. Але у тім-то й річ, що названі керівники, а також ті, кого ми ще будемо називати, багато знали і багато чого робили свідомо. Свідомо і неодноразово доведеться їм каятися у помилках, яких вони припускалися не завдяки власній ініціативі, а завдяки беззастережному втіленню сталінських вказівок.

У зв'язку з цим доцільно знов звернутися до доповіді ЦК ВКП(б) на II Всеукраїнській конференції, з якою виступив С. В. Косіор. «Наша політика соціалістичного наступу,— підкреслював він,— неминуче пов'язана із загостренням класової боротьби. Чому? Тому що наївно вважати, що можна остаточно витіснити куркуля і непмана без впертого опору з їх боку. Вважати, що вони захочуть здати нам добровільно свої позиції — глибоко шкідлива, політично небезпечна теорія»⁸. Тобто для С. В. Косіора, як і для переважної більшості тодішніх керівників, власне, не існувало сумніву, а чи потрібно взагалі згортати неп і ліквідувати ті сили, що їх було оголошено куркулями. Була лінія, і цю лінію належало здійснювати.

Тут необхідно ще раз підкреслити причини, з яких така лінія порівняно швидко взяла гору в партії. Визначальною мірою це, на нашу думку, диктувалося синдромом «воєнного комунізму», що був далеко незжитим серед комуністів. Численні факти і документи засвідчують, що мілітаризація всього економічного життя, майже повна націоналізація промисловості і торгівлі, згортання товарно-грошових відносин, продрозверстка на селі, жорсткий контроль за мірою праці і споживання — всі ці та інші ознаки «воєнно-комуністичного» суспільства були не лише вимушеним наслідком умов громадянської війни, а й наслідком певних ідеологічних уявлень, вірою у можливість швидкого досягнення кінцевої мети соціалістичного будівництва. Логіка розвитку «воєнного комунізму» домінувала не тільки серед керівників, а й серед більшості членів партії. Саме в цій політиці вони вбачали найзручніший засіб переходу до комуністичного виробництва та розподілу. У зв'язку з цим М. І. Бухарін писав: «У період громадянської війни, нещадного придушення експлуататорів, конфіскацій, реквізицій та іншого ми уявляли собі, що зможемо майже одразу перейти до планового організованого господарства, начисто і одразу знищивши вільну торгівлю... та замінивши цю торгівлю організованим розподілом (картки та інше). Досвід показав нам, однак, що такого роду завдання нам не під силу, та й по суті це завдання не може бути розв'язане, коли у наявності є колосальна кількість дрібних господарств, які ніяк не можна втиснути у єдиний стрункий план... Ми тепер ясно бачимо наш шлях до соціалізму, який пролягає не там або, вірніше, не зовсім там, де ми його шукали раніше. Ми гадали, що ми в змозі... одразу знищити ринкові відносини. Виявилося, що ми прий-

⁷ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 210.

⁸ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1929.— С. 26.

демо до соціалізму саме через ринкові відносини»⁹. Так, на початку 20-х рр. соціально-економічні реалії виявилися сильнішими від будь-яких, навіть «зручних» політичних ілюзій. Одним із найперших серед керівництва це зрозумів В. І. Ленін, який переконливо обґрунтував необхідність докорінного політичного повороту. Ленінська ініціатива втілювалася у рішеннях X з'їзду РКП(б), який працював у березні 1921 р. і проголосив перехід до непу. Втім, прощання з ілюзіями було непростим. В. І. Леніну доводилося наполегливо захищати новий політичний курс, який далеко не у всіх комуністів викликав мажорні почуття. Скоріше домінувало бажання, як писав у 1925 р. поет Д. Н. Фальківський, «від душі розстріляти ненажерливий неп»¹⁰.

Про складність тодішньої ситуації свідчить і приклад КП(б)У. Достатньо послатися при цьому, зокрема, на роботу лютневого (1921 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, який обговорював питання про перехід до продподатку. У постанові Пленуму обстоювалась недоцільність у всеросійському масштабі і непридатність для України заміни продрозверстки продподатком. Цікаво, що головував на Пленумі один із найвірніших сталінських соратників — В. М. Молотов, який тоді очолював ЦК КП(б)У. Це рішення Пленуму ЦК КП(б)У викликало критичні зауваження В. І. Леніна¹¹. Та справа, однак, не в тому, що неп утверджувався далеко неоднолінійно. Про це певною мірою історики писали і раніше. Дуже важливо розібратись, чому так сталося, чому «воєнно-комуністична» ідеологія виявилася настільки життєздатною, що її рецидиви Сталіну порівняно легко вдалося відродити в наступні роки, у нових історичних умовах? Чому наприкінці 20-х рр. тодішнє партійне керівництво (за винятком групи М. І. Бухаріна, а на першому етапі і ця група) фактично проголосувало за таке відродження? Так, на рубежі 20—30-х рр. у соціально-економічній сфері виникли реальні кризові явища. На них і посилався Сталін, обґрунтовуючи лінію на відмову від непу і наступ на селянство. Але ж на того часні події, гадаємо, варто подивитися і дещо інакше: це був період генезису централізованої системи (цей генезис сполучався із вирішальною фазою боротьби Сталіна за особисту владу) партійно-державного керівництва суспільством, а ця система і її верховний вождь не були зацікавлені у повноцінному, всебічному розвитку механізмів непу, у плюралізмі форм господарювання. І якщо В. І. Ленін на початку 20-х рр. закликав будувати соціалізм не на ентузіазмі, а за допомогою ентузіазму, спираючись на матеріальну зацікавленість, ініціативу, використовуючи в першу чергу економічні важелі, то Сталін і його оточення зробили ставку саме на ентузіазм. Там, де його бракувало, він створювався «надзвичайними», репресивними заходами. «...Впливати на мільйонні дрібні селянські господарства,— зауважував В. І. Ленін,— можна тільки поступово, обережно, лише вдалим практичним прикладом, бо селяни — люди надто практичні, надто міцно зв'язані із старим земельним господарством, щоб піти на які-небудь серйозні зміни тільки на підставі порад і вказівок книжки»¹².

Однак виявилось, що за допомогою відроджених «воєнно-комуністичних», натискних, репресивних методів сталінському керівництву загалом вдалося організувати «великий перелом», примусити селянство жити на підставі «порад і вказівок книжки». І, нарешті, за допомогою таких же методів наприкінці 20-х рр. Сталін повів внутріпартійну боротьбу. На вже згаданій II конференції КП(б)У С. В. Косіор звернув увагу на «прихованих троцькістів, котрі сидять у партії й ве-

⁹ Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз.— Изд. 3-е— М.— Л., 1926.— С. 63, 64.

¹⁰ Червоний шлях.— 1925.— № 10.— С. 65.

¹¹ Ленинский сборник.— М., 1932.— Т. 20.— С. 63.

¹² Ленін В. І. Промова на I з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артільей 4 грудня 1919 р. // Повне збір. тв.— Т. 39.— С. 350.

дуть контрреволюційну роботу... Нам слід продовжувати боротьбу з троцькізмом і випікати його розпеченим залізом»¹³.

З «випіканням» троцькізму у лавах КП(б)У справа була, так би мовити, трохи легше (адже відверті прихильники Л. Д. Троцького справді були на Україні). Боротьба з ними протягом 1929 р. значно посилилася, і ця боротьба дедалі більше набувала «карного» забарвлення, а найбільш активну роль у викритті почало відігравати ДПУ. Зокрема, на початку 1929 р. у Харкові було викрито «міський троцькістський центр»¹⁴. Всього у список цього «центру» включено 50 осіб. Пізніше, у ході масових репресій, 17 з них репресовано за стандартними звинуваченнями у «шкідницькій» та «націоналістичній» діяльності¹⁵.

У квітні 1929 р. на Харківщині у комуні імені К. Маркса Доманівського району Першотравневої округи було викрито і заарештовано «контрреволюційне троцькістське угруповання» у складі двох членів партії, двох комсомольців та п'яти безпартійних. У листі до ЦК КП(б)У секретар Першотравневого окружкому Я. Шафоренко писав: «Слідством ДПУ встановлено, що це угруповання організовано московською підпільною троцькістською організацією через надсилання листів»¹⁶.

У своєму виступі на II конференції КП(б)У, обгрунтовуючи дії ДПУ УСРР, його голова В. А. Балицький наполягав на тому, що «зраз троцькістів, безумовно, не можна ні якою мірою, ні в якому разі відділяти від самої звичайної контрреволюційної групи»¹⁷. На його думку, «питання про боротьбу з троцькізмом тому виходить у нас за звичайні партійно-суспільні рамки. Ви знаєте, що боротьбу з троцькізмом ведуть й будуть вести і органи державної влади, котрі займаються боротьбою з контрреволюцією»¹⁸.

Значно складніше виявилось організувати боротьбу з «правими ухильниками». Адже їх, власне, у КП(б)У як політичної течії не було. І тоді «винайшли» такі поняття, як «правоопортуністична практика», «примиренство у ставленні до правого ухилу», «правоопортуністичні виступи» і т. д. Саме так почали кваліфікувати різноманітні погляди і позиції, котрі у той непростий період відбивали, зокрема, цілком природне незадоволення місцевих партійних працівників перегинами при проведенні хлібозаготівельної кампанії та форсуванням процесу колективізації сільського господарства. У чому ж вбачалася «правоопортуністична практика»? На думку тодішнього керівництва КП(б)У, насамперед у «перекрученнях класової лінії» на селі, у порушенні планів хлібозаготівель. Вишукувались також факти «зрощування» партійних і радянських працівників на селі з «куркульськими елементами». ЦК КП(б)У викрив випадки «правоопортуністичної практики», зокрема, у роботі Запорізького окружкому КП(б)У, а також у Маріупольському, Тульчинському, Херсонському, Одеському та деяких інших округах.

Чи були у КП(б)У відверті виступи у підтримку М. І. Бухаріна та його однодумців? Були. На нашу думку, ці виступи (їх, до речі, варто історикам неупереджено проаналізувати) являли собою залишки того самостійного і критичного мислення, що було притаманне партії за життя В. І. Леніна. На XVI конференції ВКП(б) як приклад наводилася заява члена партії з Києва, у якій він висловлював незгоду з рішеннями листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б): «Я виходжу з того, що економічно зміцнілі капіталістичні елементи села

¹³ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— С. 24.

¹⁴ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 235—237.

¹⁵ У 1957, 1988—1989 рр. всі ці 17 осіб реабілітовані судовими органами.

¹⁶ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 20, спр. 3058, арк. 180.

¹⁷ II конференція КП(б)У. 9—14 квітня 1929 р.: Стеног. звіт.— С. 53.

¹⁸ Там же.

нам не страшні»¹⁹. Факти виступів на захист «правих» були відзначені ЦК КП(б)У у партійних осередках Вінницького, Дніпропетровського, Криворізького, Луганського, Миколаївського та деяких інших округів. У своєму виступі на березневому (1929 р.) Пленумі ЦК ЛКСМУ П. П. Постишев кваліфікував як «правоопортуністичні» такі міркування із виступів окремих членів партії у селах Кам'янець-Подільського та Житомирського округів: «зачекаємо з індустріалізацією до революції у Німеччині»; «якщо ми так міцно тиснемо на капіталістичні елементи, то що будемо робити із безробітними торговцями та непманами?»; «навіщо зачіпати куркуля, який має можливість добре обробляти землю, підвищувати врожай і дати державі більше хліба?»²⁰.

Курс на боротьбу з «правоопортуністичною практикою» активно використовувався для проведення чисток партійних, державних, комсомольських організацій від «класово-ворожих» елементів. Викриття «правих» продовжувалось і після того, як М. І. Бухарін і його група зазнали поразки і публічно (причому неодноразово) засудили власні погляди. Так, з 1 січня 1934 р. по 1 квітня 1937 р. із КП(б)У було виключено 115 чол., що їх кваліфікували як «правих». Загалом це невелика цифра (0,1% всіх виключених із КП(б)У за цей період)²¹.

Однак куди більшого значення набув той факт, що з кінця 20-х рр. саме з політичною лінією «правих» та троцькістів почали зв'язуватись програмні настанови тих «контрреволюційних» організацій, що їх у великій кількості почало викривати ДПУ. Висловлювати будь-які критичні міркування комуністам ставало дедалі небезпечніше, адже основним «контраргументом» проти цих міркувань стало посилення на те, що вони використовуються класовим ворогом. Саме такий прийом застосували у своїх виступах на XVI з'їзді ВКП(б) керівники КП(б)У, шукаючи найбільш неспростовні докази хибності поглядів лідерів «правого ухилу». Зокрема, С. В. Косіор розповів делегатам, що на Україні було викрито дві контрреволюційні організації. Малися на увазі «Спілка визволення України (СВУ)» та «Народно-революційна партія», які буцімто за ідеологією, лозунгами, програмою цілком повторювали програму «правого ухилу», програму М. І. Бухаріна та інших. «Вони,— стверджував С. В. Косіор,— заявляли прямо, що нічого більше не хочуть, окрім здійснення платформ правих».

Один активний учасник організації (якої саме С. В. Косіор не уточнює.— Ю. Ш.) пише так у своїх свідченнях: «Політика Сталіна веде до загибелі, зубожінню, між тим як політика правих і заходи, що їх пропонують Бухарін, Риков і Угланов,— єдино правильні, ленінські витримані, і тільки вони, тобто Бухарін, Риков і Угланов, здатні вивести країну із тої безвиході, у яку Сталін завів». Товариші, чи давно ми чули такі промови від правих на наших пленумах?»²².

Навряд чи потрібно сьогодні пояснювати, що такі оцінки цілком відповідали сталінській схемі ролі «правих», які, мовляв, прагнули відродити капіталізм в нашій країні. Сьогодні, після публікацій численних документів, можна дійти висновку: це були необґрунтовані політичні звинувачення, що знадобилися насамперед для «доведення» правильності сталінського курсу і хибності поглядів «правих». У зв'язку з цим необхідно неупереджено підійти до оцінок «СВУ» та інших «викритих» на Україні в 30-ті рр. організацій. Це важливо зробити і з огляду на те, що за умов перебудови виникла реальна можливість достеменно, на основі фактів і документів з'ясувати, а чи власне існувала та чи інша організація. У зв'язку з цим слід згадати слова Ста-

¹⁹ XVI конференція ВКП(б) : Стеног. отчет.— М., 1962.— С. 385.

²⁰ Постишев П. П. Права безпека і завдання комсомолу.— Харків, 1929.— С. 15—16.

²¹ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 503, арк. 16.

²² XVI съезд ВКП(б) : Стеног. отчет.— 2-е стереотипное изд.— М., 1931.— С. 179.

ліна із його доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) про те, що «за нашими труднощами ховаються наші вороги...»²³. У своїх виступах на з'їзді регіональні керівники та інші делегати прагнули всіляко підтвердити і «розшифрувати» ці сталінські слова. Зробив це і П. П. Постишев. «У нас,— сказав він,— розкрито контрреволюційну шкідницьку організацію у Наркомземі. На чолі її стояв кандидат у члени ЦК нашої партії Резников. Він на суді прямо заявив, що вони, шкідники, були впевнені, що програма правих запанує і буде програмою всієї партії, але у цьому помилилися.

Цим я хочу підкреслити, що поруч з вихватками та пожвавленням боротьби правих, особливо напередодні XVI партійного з'їзду, деякі угруповання правих відкрито перероджуються у контрреволюційні організації з реставраційними програмами і навіть із заколотницькими планами»²⁴.

Що саме мав на увазі П. П. Постишев? Довгий час історики не могли дати відповідь на це запитання. Сьогодні, спираючись на документи і факти, можна сказати, що йшлося про так звану «контрреволюційну організацію у сільському господарстві України». В 1990 р. з'явилася перша публікація про цю «організацію»²⁵, за участь у якій 1 червня 1930 р. Надзвичайною сесією Верховного Суду УСРР засуджені 29 чоловік. Строки покарання різні — від 2 до 10 років, а п'ятеро позбавлені волі умовно й звільнені з-під варти. Серед засуджених були член Колегії Наркомзему УСРР, директор Всесоюзного інституту землеробства М. З. Резников, старший інспектор Агрогрупи Наркомзему УСРР А. Я. Воронін, заступник директора Київської сільськогосподарської дослідної станції Е. Й. Заславський, співробітник Наркомзему УСРР А. С. Іоффе, член правління Укрсільгоспбанку, професор Харківського геодезичного інституту К. С. Кононенко, член Президії Держплану УСРР, керівник сільгоспсекції Держплану К. Г. Маньківський, завідувачий Переяславським радгоспом Київської сільськогосподарської дослідної станції Й. Г. Мацкевич, член сільгоспсекції Держплану УСРР Г. І. Підгорний, старший інспектор Наркомзему УСРР, заступник завідувачого відділом тваринництва В. К. Подольський, агроном Житомирського обласного земельного управління А. Д. Степаненко, директор Київської сільськогосподарської дослідної станції, професор Кооперативного інституту О. К. Філіпповський, професор Харківського сільгоспінституту В. П. Шелекета та ін. Серед засуджених були фахівці з сільського господарства, котрі мешкали і працювали у Москві, Ленінграді, Самарі.

У обвинувальному висновку зазначалося, що учасники «організації» мали на меті відродити капіталістичний лад шляхом «перекручення політики та практичних заходів у області сільського господарства», «спрямування їх по шляху зміцнення і розвитку індивідуального міцного селянського господарства», «послаблення економічної могутності УСРР шляхом шкідницьких дій у різних областях сільського господарства». До того ж Й. Г. Мацкевич та О. К. Філіпповський обвинувачувалися у шпигунстві. На підставі свідчень обвинувачених стверджувалося, ніби «контрреволюційна шкідницька організація у сільському господарстві України» виникла після 2-го Всеукраїнського агрономічного з'їзду і була оформлена як Всеукраїнське Агрономічне Товариство (БАТ), хоча це Товариство протягом наступних чотирьох років існувало тільки як легальне об'єднання спеціалістів у галузі сільського господарства²⁶. Характерно, що практично всі звинувачені спочатку заявляли, що не мали іншої мети, ніж допомога

²³ Там же.— С. 36.

²⁴ Там же.— С. 109.

²⁵ З грифом «цілком таємно» // Сільські вісті.— 1990.— 5, 6, 8 трав.

²⁶ БАТ видавало «Українську сільськогосподарську газету». У 1923 р. діяльність Товариства було відзначено золотою медаллю ВДНГ СРСР.

агрономам. М. З. Резников, зокрема, говорив: «Але в чому ж я винен, ніяк не можу зрозуміти. Напевно, тут має місце велика обмова з боку тих агрономів, котрих вже допитали. У чому ж зізнаватися? Я за собою провини не відчуваю... Ніякої шкідницької організації тут не було».

Завідуючий курсами Наркомзему УСРР І. І. Доленко, повернувшись з допитів, говорив своїм сокамерникам: «Я вважаю, що фактів шкідництва навмисного не було, а були помилки... Ні, товариства не було, такого, що мало б певну програму, а так інколи обмінювалися думками з тих чи інших питань». Проте зрештою необхідні свідчення були одержані²⁷. Разом з тим характерно, що інкримінована звинувачуванням на попередньому слідстві «організаційна діяльність та участь у організації» у вироку Надзвичайної сесії Верховного Суду УСРР при визначенні міри покарання вже не фігурувала, а їх дії кваліфікувалися лише як «шкідництво». Обвинувачення Й. Г. Мацкевича та О. К. Філіпповського у шпигунстві суд визнав недоведеним.

16 лютого 1930 р. у виступі на загальноміських зборах інженерно-технічних та наукових працівників Москви про «шкідників» з України згадав Голова Раднаркому СРСР О. І. Риков²⁸. Цю згадку не можна визнати випадковою, адже ряд спеціалістів сільського господарства України на попередньому слідстві та судовому засіданні дали свідчення проти тих представників старої інтелігенції, фахівців-аграрників, котрі працювали у Москві і самою своєю науковою діяльністю переконливо доводили авантюризм і можливі негативні наслідки сталінського курсу на форсовану колективізацію. Ще 27 грудня 1929 р. у промові на конференції аграрників-марксистів Сталін зауважив: «Незрозуміло тільки, чому антинаукові теорії «радянських» економістів типу Чаянова повинні бути в обігу у нашої пресі...»²⁹. І ось тепер, у 1930 р., виникла реальна можливість позбавитися не тільки теорій, а й їх носіїв, адже «контрреволюціонери» з України дали свідчення проти О. В. Чаянова, проти інших вчених (О. М. Челінцева, М. П. Макарова, О. І. Фабриканта та інших). Так, наприклад, співробітник Укрсільгоспбанку Г. Ф. Обдула-Абдулевський 3 лютого 1930 р. заявив, що «Харківська група була лише відгалуженням від Московської, причому зносини з Московською відбувалися через О. М. Челінцева», що «основний теоретичний центр знаходився у Москві». Референт Земплану Наркомзему УСРР В. М. Соловейчик під час судового засідання стверджував, що «згусток к[онтр]революційної агрономічної думки все-таки був у Москві, а не у Харкові. Програму, настанову давала Москва, а не Харків...»

Такого роду свідчення були конче потрібні для того, щоб остаточно ліквідувати школу О. В. Чаянова, прибічників якої оголосять учасниками «Трудової селянської партії (ТСП)». Лідерами цієї партії буде названо О. В. Чаянова та М. Д. Кондрат'єва³⁰. Довгий час над ними та іншими «учасниками» міфічної «ТСП» тяжили необґрунтовані обвинувачення і лише у 1987 р. визначеннями Військової Колегії Верховного Суду СРСР карні справи стосовно цих осіб припинено за відсутністю складу злочину і вони посмертно реабілітовані³¹.

²⁷ Про те, якою ціною цього досягли, написав у своїй заяві до Прокуратури СРСР від 24 січня 1960 р. агроном М. Г. Друженко: «...Допитувати мене почали увечері того ж дня, якого я був заарештований, 23 лютого. Допит продовжувався безперервно до 8 березня. Цей день я ще пам'ятаю, а далі — не пам'ятаю, я був доведений до такого стану, коли людина не може відповідати за свої дії. Потрібних йому доказів слідчий домагався з особливою наполегливістю».

²⁸ Комуніст.— 1930.— 21 лют.

²⁹ Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Твори.— Т. 12.— С. 152.

³⁰ Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— М., 1990.— С. 232—233.

³¹ Див.: Возвращение. Реабилитирована группа ученых / Московские новости.— 1987.— № 33; Никонов А. Предмет исследований— труд земледельца // Наука и жизнь.— 1988.— № 5.— С. 8—19; Симонов В. «Дело» профессоров // Труд.— 1988.—

Рішенням Верховного Суду Української РСР за поданням КДБ та по протесту прокурора республіки у 1989 р. реабілітовані і всі 29 осіб, котрі притягалися до кримінальної відповідальності за участь у так званій «контрреволюційній організації у сільському господарстві України».

Підсумовуючи, слід навести слова, що їх сказав ще у 1930 р. своїм сокамерникам один із обвинувачених у цій «справі» Г. І. Підгорний. «Я більш, ніж переконаний, що справу створено з політичних мотивів, щоб нас усунути й легше провести намічену роботу по реконструкції сільського господарства, щоб ніхто не міг їм перешкодити, оскільки ми люди компетентні у своїй справі і можемо в окремих випадках не погоджуватися з наміченими планами...»

Саме за такою схемою усували з політичної арени всіх, хто адекватно оцінював шкідливість сталінської лінії. У 1930 р. проти неї відкрито виступив кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), Голова Раднаркому Російської Федерації С. І. Сирцов. Він висловлював протест проти надмірного розширення капітального будівництва і звертав увагу на тяжке становище у сільському господарстві, особливо у тваринництві. Окрім того, зіткнувшись із тим, що у Політбюро ЦК ВКП(б) багато принципово важливих проблем вирішувалося Сталіним одноособово або у колі наближених до генсека осіб, С. І. Сирцов поставив питання про переміщення Сталіна. Прибічники С. І. Сирцова заблокувалися з групою члена ЦК ВКП(б) В. В. Ломінадзе, до якої входили Л. А. Шацкін, В. Д. Резник та ін. Однак цей виступ проти сталінської тиранії зазнав поразки³². Під тиском Сталіна з'явилася «справа» Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна та інших. І знову генсека у його діях по викорененню інакомислення у партії підтримали керівники КП(б)У. 8 листопада 1930 р. відбулося об'єднане засідання Політбюро ЦК та Президії ЦК КП(б)У. Було прийнято рішення, у якому, на основі ознайомлення з «матеріалами про фракційну діяльність Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна та ін.», зокрема, зазначалося: «Об'єднане засідання вважає цілком доведеною наявність законспірованих груп Сирцова та Ломінадзе, котрі створили безпринципний право-«лівий» опортуністичний блок на основі фракційної платформи, що в основному співпадає з платформою правого ухилу (Бухарін, Риков, Томський), пропаганду якої XVI з'їзд оголосив несумісною з перебуванням у партії. Сирцов, Ломінадзе та Шацкін повели групу фракційну роботу проти партії та її ЦК. У своїй боротьбі проти партії вони вдалися до системи політичного дворушництва, обманюючи партію та її ЦК і цим обманом прагнучи прикрити і замаскувати свою антипартійну фракційну роботу... Виходячи з цього, а також з постанов XVI з'їзду про правий ухил, об'єднане засідання вважає, що кожний, хто стає на шлях фракційної боротьби, кожний дворушник, кожний, кого викрито у пропаганді правоопортуністичних поглядів, не дивлячись на особи, повинен негайно виключатися з рядів партії. До Сирцова, Ломінадзе, Шацкіна це повинно бути вжито у першу чергу»³³.

Сталін одержав чергову перемогу: спираючись на такого роду оцінки (а вони з'явилися не тільки у рішеннях КП(б)У, а й інших республіканських компартій), він домігся прийняття 1 грудня 1930 р. спільної постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про фракційну роботу Сирцова, Ломінадзе та ін.», в якій їх діяльність кваліфікувалася як анти-

3 авг.; Мясоєдов Б. «Безумно жаль растрчиваемых сил, уходящего времени...» // Книжное обозрение.— 1989.— № 11; Пияшева Л. «Всю свою жизнь я жил будущим» // Возвращенные имена.— М., 1989.— Кн. 1.— С. 237—263; Балязин В. Возвращение // Возвращенные имена.— М., 1989.— Кн. II.— С. 273—301.

³² Старков Б. Честь партии // Знание — сила.— 1988.— № 10.— С. 79—81; Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме.— С. 262—263.

³³ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 6, спр. 186, арк. 145.

партійна. Жорстко придушуючи виступи відвертих противників всередині партії, прагнучи виявити своїх потенціальних ворогів, Сталін разом з тим пильно стежив за ходом боротьби з «національною контрреволюцією» у республіках, у тому числі й на Україні. Одним із наочних і найбільш відомих прикладів цього став судовий процес над учасниками «СВУ».

«Спілка визволення України»

Цей процес тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р., тобто після «шахтинської справи» (1928 р.), але до «справи» ще однієї міфічної організації — «Промпартії» (1930 р.). Отже, є всі підстави вважати процес «СВУ» одним із перших великих інспірованих процесів, який мав надзвичайно великий резонанс. У цьому зв'язку можна вказати, зокрема, на те, що хід цього судового процесу, який відбувся у приміщенні Харківського оперного театру, транслювався по радіо, а одним із найбільш активних громадських обвинувачів на процесі виступав секретар ЦК КП(б)У П. П. Любченко. Його ж підпис стоїть під передмовою до стенографічного звіту про процес «СВУ», який вийшов друком у Харкові 1931 р. «Стенограма процесу над СВУ,— писав П. П. Любченко у передмові,— повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти країни Рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних — вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР — розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку «самостійну», за яку «незалежну» Україну вони борються»³⁴.

Перше повідомлення про викриття «СВУ» (яка нібито виникла у 1926 р.) у пресі з'явилося у листопаді 1929 р. А у лютому наступного, 1930 р., у газеті «Вісті» почали друкуватися матеріали під назвою «Спілка визволення України» (Із звинувального висновку в справі «СВУ»).

За свідченням старого більшовика О. В. Снегова, котрий у той час був на відповідальній партійній роботі на Україні, головним організатором процесу «СВУ» було ДПУ УСРР на чолі з В. А. Балицьким. Останній виконував прямі директиви Сталіна³⁵. У 1929 р. у одному з інформаційних повідомлень, адресованому ЦК КП(б)У і підписаному В. А. Балицьким, зазначалося: «Організація об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства...

Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органи ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади...

Більшість обвинувачених уже зізналася в своїй злочинній контрреволюційній діяльності.

Органами Державного політичного управління України ведеться енергійне слідство.

Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»³⁶.

³⁴ Спілка визволення України: Стеног. звіт судового процесу.— Харків, 1931.— Т. 1.— С. V.

³⁵ Медведєв Р. А. О Сталине • сталинизме.— С. 232.

³⁶ ПА ІП, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно, вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким повинен був стати судовий процес «СВУ», вони обрали надійних дійових осіб. Насамперед це стосується С. О. Єфремова — визначного українського літературознавця, академіка, віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), але разом з тим і колишнього вельми впливового діяча партії українських соціалістів-федералістів, одного із керівників Центральної ради³⁷. Це була людина, яка не приховувала свого гостро критичного ставлення до Радянської влади. Ці настрої повною мірою відбивалися, зокрема, у щоденнику, який він вів виключно для себе і який, зрозуміло, став надбанням ДПУ і фігурував як один із доказів «лідерства» С. О. Єфремова у «СВУ»³⁸.

Усього 19 квітня 1930 р. Верховним Судом Української РСР за контрреволюційну діяльність і участь у «СВУ» були засуджені до різних строків покарання 45 осіб, представників інтелігенції, серед яких в першу чергу слід назвати колишнього прем'єр-міністра УНР В. М. Чехівського, колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника ВУАН А. В. Ніковського, колишнього діяча УСДРП, професора Київського інституту народної освіти Й. Ю. Гермайзе, колишніх діячів УПСФ — завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В. Ф. Дурдуківського та вчителя тієї ж школи О. З. Гребенечкого, письменницю Л. М. Старицьку-Черняхівську та ін. Понад 400 чоловік значилися у філіалах «СВУ» у різних містах республіки³⁹.

Стверджувалось, буцімто «СВУ» мала два центри — «закордонний» та «внутрішній». Ось як характеризував декого з учасників останнього М. О. Скрипник у своїй статті «Спілка визволення України»: «Спираючись на вплив Єфремова, як віце-президента ВУАН, «СВУ» тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН — науково-педагогічне товариство, інститут наукової мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо.

«СВУ» організує разом з тим цілу низку філіалів-груп по багатьох містах: в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці, охоплюючи, переважно, стару буржуазну українську інтелігенцію. «СВУ» мала в своїх лавах досить значне число професорів і викладачів різних вузів в Києві та інших містах, провадячи вперту, хоч і приховану роботу виховання контрреволюційних кадрів з числа студентів буржуазного, куркульського походження.

Молоді контрреволюційні сили були об'єднані у додатковій організації «СУМ»⁴⁰..., що члени її повинні були бути за масових агітаторів «СВУ» серед студентства й куркульського селянства»⁴¹.

Формально приводом для виникнення версії про існування «закордонного» та «внутрішнього» центрів «СВУ», а також для тверджень про «заснування» «СВУ» саме у 1926 р. став нібито одержаний С. О. Єфремовим з-за кордону лист Л. Чикаленка, який повідомляв про створення організації «СВУ» серед української еміграції і пропонував створити таку саму організацію на території Радянської України. Однак на попередньому слідстві це питання не досліджувалось, конкретних даних про обставини надходження цього листа і самого листа у матеріалах справи «СВУ» немає. Водночас після обнародування цієї обставини в ході судового процесу в газеті «Діло» був опублікований лист Л. Чикаленка від 12 березня 1930 р., в якому він катего-

³⁷ Касьянов Г. Доля академіка С. О. Єфремова // Під прапором лєнінізму.— 1989.— № 19.— С. 75—78.

³⁸ Щоденник С. О. Єфремова, на нашу думку, слід не тільки видати, а й відповідним чином відкоментувати.

³⁹ Спростування енциклопедії. Розповідь про одну зустріч у КДБ УРСР // Робітничая газета.— 1989.— 19 лист.

⁴⁰ «СУМ» — «Спілка української молоді».

⁴¹ Скрипник М. «Спілка визволення України» // Більшовик України.— 1930.— № 8.— С. 14.

рично заперечував факт відправлення листа С. О. Єфремову у 1926 р., а його показання назвав **неправдивими**.

Необхідно вказати і на ті політико-ідеологічні та суто людські фактори, які спричинилися до виникнення справи «СВУ». Як видно з документів слідства і щоденникових записів С. О. Єфремова, у 1925 р., після повернення на Україну з еміграції академіка М. С. Грушевського, з яким у С. О. Єфремова ще в часи Центральної ради були розходження, в колективі ВУАН склалася нездорова обстановка, що фактично привела до протиборства прибічників цих двох учених. Гостро негативні характеристики М. С. Грушевського у великій кількості містить і щоденник С. О. Єфремова. Так, 15 вересня 1926 р. він записав: «Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане за підписом П. Тутківського (голова) та Ф. Савченка (секретар) повідомлення: «Українська Академія наук взяла на себе ініціативу організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження академіка Михайла Сергійовича Грушевського...»

...Як можна святкувати громадську діяльність людини, що запламувала себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтригантством? Серед широкого громадянства про це мало, звичайно, знають...

Святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить якраз не шанувати свого минулого. Адже про цілу смугу своєї діяльності, 1917—1923 рр., він не сміє говорити при більшовиках. Правда, він раз вже публічно наплював був на цю минувшину, коли з тієї самої трибуни, де колись головував у Центральній Раді, говорив облесні компліменти робітничо-селянському Урядові. Невже це хоче зробити і під час свого ювілею?»

У тому ж 1926 р. Єфремов зазначив у щоденнику, що з листа академіка А. Ю. Кримського дізнався про «наявність на нього доносів у Харкові» і «обурення комуністів через те, що він не дає їм натяку на зближення з ними». Дізнався він і про те, що деяких його співробітників по Академії викликали в ДПУ, де «допитували» про стосунки Грушевського, Кримського і Єфремова, вимагали «давати відомості».

Помітну роль у долі С. О. Єфремова відіграв голова Львівського наукового товариства академік К. Й. Студинський, який вмістив у травні 1928 р. у львівській газеті «Діло» (орган «Українського націонал-демократичного об'єднання») статтю, в якій піддав різкій критиці керівництво Академії за невмілу організацію роботи ВУАН і проведення «русифікаторської» лінії у доборі співробітників. У зв'язку з цим у відповідь К. Й. Студинському у червні 1928 р. у цій же газеті С. О. Єфремов опублікував статтю «Про двох лицарів», де показав помилковість поглядів К. Й. Студинського і безпідставність його звинувачень на адресу ВУАН. Ця публікація й стала підставою для публічного осуду С. О. Єфремова, якого звинувачували у контрреволюційності за те, що для відповіді він звернувся до буржуазних засобів масової інформації.

31 грудня 1928 р. С. О. Єфремов записує, що під впливом керівних органів республіки президія ВУАН прийняла проект резолюції, яка засуджувала його «контрреволюційну діяльність». У цій резолюції, зокрема, говорилося, що президія ВУАН «вважає за неприпустиме й засуджує суворо виступ С. О. Єфремова з полемічною статтею, скерованою проти політики органів Радвлади (в закордонній пресі та ще в тій, яка вороже ставиться до Радвлади («Діло»)). Однак неупереджений аналіз статті С. О. Єфремова в газеті «Діло» за 25 червня 1928 р. дає підстави для висновку про те, що якихось «контрреволюційних» поглядів у ній немає.

Сам С. О. Єфремов у щоденникових записах гранично відверто відображав свою позицію, яку він займав в Академії, як спрямовану проти засилля в ВУАН далеких від науки людей, що просувалися за

протекцією, висловлювався проти обрання академіками осіб (а серед них і М. О. Скрипника), які не займалися науковою роботою.

17 грудня 1928 р. С. О. Єфремов записав до щоденника свою розмову з президентом ВУАН Д. К. Заболотним, який розповів йому про бєсїду із М. О. Скрипником. Останній, за словами Заболотного, нібито дуже настроєний проти Єфремова, поводитьсь войовниче і непримиренно, збирається поставити Єфремова на коліна, якщо той не розкається і не попросить прощення. С. О. Єфремов для себе визначає позицію: «Навколошки я не стану, каятись не буду — отже, перспектива вияснюється: мандрівочка, і мабуть неблизька, пахне...».

30 вересня 1926 р. у театрі імені І. Я. Франка сталася зустріч С. О. Єфремова з П. П. Любченком, що для майбутньої долі першого, на нашу думку, також мала неабияке значення. Ось як описує цю зустріч сам Єфремов: «В другому антракті до мене підійшов Любченко з такою миною, наче він мені велику честь робить. Я з ним не був знайомий, і ця «честь» мене здивувала дуже. І стався між нами діалог».

Наведемо частину розмови:

Він (впадаючи в тон ще інтимніший): А скажіть, С[ергію] О[лександровичу], коли вже ви почнете активно працювати?

Я: От тобі і маєш. Мені нема часу і носа висякати, а з вашого боку тільки й чую: коли я почну працювати. Що ви розумієте під цим — активно працювати?

Він: Ну, от хоч би в нашій пресі...

Я: Як так, то ніколи. Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка, але то ніяка робота — не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції — не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі казньонні видання.

Він: Ми даємо волю слова...

Я: Кому? Собі?

Він: Хіба тільки інтелігенти можуть на нас ремствувати. А робітники та селяни мають волю слова і говорять, що хочуть.

Я: Звідки ви це знаєте?

Він: На наших з'їздах селяни висловлюються цілком вільно.

Я: Не вірте тому, що говорять на ваших з'їздах. Це говорять тільки, аби вам подобатись. От як би ви могли зробити те, що не можете, послушали, що говорять хоча б по селах неофіційно, між собою, то ви б не те казали. Ви б тоді побачили, що ваша воля слова перед тими речами мусила або поступитися, або ж узятися в нагайки... Та й ще одно: Ну, нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправди я не можу писати, а цілої ви не даєте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова.

Він (сухо): Ми не маємо потреби когось купувати.

Я: І я те ж саме кажу: це ні вам, ні мені непотрібно. Отже і нема чого мені йти до вашої преси.

Тут знялася завіса і припинила розмову. Коли скінчився акт, він попрощався і пішов, видимо, розсержений. Ото поговорили любенько».

(Далі буде)

Одержано 12.02.91

В данном разделе идет речь о сталинских методах борьбы с внутрипартийной оппозицией в конце 20-х гг., а также об инспирированных политических «делах» начала 30-х гг. на Украине.